

Erdélyi Mátyás

A Keleti Kereskedelmi Akadémia és az orientalisták: a tudomány, a gazdaság és a politika interakciója*

A Habsburg Monarchia nem tekinthető klasszikus gyarmattartó birodalomnak, de ez nem akadályozta meg az osztrák–magyar politikai elitet abban, hogy nagyhatalmi ambíciókat dédelgessen és gyarmati politikát folytasson.¹ Bár Edward Said meghatározó műve, az *Orientalizmus* nem foglalkozik a közép- és kelet-európai birodalmakkal, egyértelmű, hogy ez a térség sem volt mentes a saidi értelemben vett orientalizmustól. Said módszertani kiindulópontja azonban lényegesen eltér attól, amit jelen dolgozatban követni fogok. Amikor ugyanis Said „orientalizmusról” beszél, akkor a nyugati politikusok, tudósok, művészek által a „Keletről” (utaljon az akármilyen területre vagy kultúrára) alkotott képről és egy ehhez szorosan köthető funkcióról van szó. Az iszlám civilizáció vizsgálata a nyugati ember számára szerinte nem az iszlám megismerését, hanem saját identitásának és felsőbbrendűségének megalapozását szolgálta.² Ahhoz, hogy a közép-európai orientalizmust vizsgálni tudjunk, Johannes Feichtinger szerint hangsúlyeltolódásra van szükség, és a Kelet reprezentációjának vizsgálata helyett az orientalista diskurzus eltérő funkcióira kell hangsúlyt fektetnünk. A lényeges kérdés tehát inkább az, hogy a Kelet melyik reprezentációját használják Közép-Európában, és miért azt, valamint hogy kik, milyen célból és milyen kontextusban hozzák létre és használják a Kelet reprezentációit.³ A Kelet reprezentációi sokfélék, és függenek a betöltött funkciótól, valamint a politikai, gazdasági és kulturális környezetüktől. Ennek figyelembevételével jelen dolgozatban nem a Keletnek a Keleti Kereskedelmi Akadémia oktatói által megalkotott képéről fogok írni, hanem arról az erőterrről, amelyben esetünkben az akadémia érvényesülést keresett.

A klasszikus orientalizmus tézis lényeges eleme tudomány és politika aszimmetrikus viszonyának feltételezése. A tudomány, jelen esetben a Kelettel kapcsolatos tudástermelés, Said szerint egy konkrét ideológiai célnak volt alárendelve: meg kellett alapoznia a nyugati kultúra és civilizáció felsőbbrendűségének és ontológiai különállóságának elképzelését a keleti kultúrához és társadalmakhoz

* E tanulmány a *Tudás, tájkép, nemzet és birodalom* című, 128978 számú NKFI-kutatás keretében készült.

¹ Romsics 2002.

² Said 2000.

³ Feichtinger 2014: 32–33; Richardson 1990: 19.

képest. Mindez előfeltétele volt a nyugati civilizációs misszió jogosultságának és megvalósíthatóságának.

Az orientalizmus közép-európai változatai is szorosan kapcsolódnak a politikai hatalomhoz és ideológiához, azonban a politikai hatalom befolyása nem minden esetben ennyire átütő. Feichtinger a „k.u.k. orientalizmust” funkció szerint három csoportba osztja: megkülönbözteti az identitásépítő orientalizmust, a civilizációs missziót támogató orientalizmust és a participatív-tudományos orientalizmust.⁴ Az első két esetben a politikai hatalom és ideológia meghatározó marad, ahogy például Andre Gingrich „frontier orientalism” („határ-orientalizmus”) tézise mindezt az osztrák identitást illetően leírja.⁵ Magyar vonatkozásban a turkológia és a magyar nyelv eredetének vizsgálata tartozik a politikai ideológia által jobban befolyásolt identitásépítő diskurzushoz.⁶

Jelen dolgozatban a participatív-tudományos orientalizmus esetét fogom vizsgálni a Keleti Kereskedelmi Akadémia példáján keresztül. A diskurzus legfontosabb osztrák képviselői Eduard Glaser (1855–1908) és Alois Musil (1868–1944), akik a Said-féle klasszikus orientalizmustól több lényeges ponton is eltértek.⁷ Az általuk is képviselt orientalizmus egy empirikus tudomány, amely a Keletet előítéletek nélkül vizsgálja, és nem a Nyugat alsóbbrendű ellenpontjaként tekint rá, hanem olyan objektumként, amelynek részt vevő, tehát közvetlen és személyes vizsgálata önmagában is értéket képvisel a kutató számára. Ez a kutatás továbbá új tudás létrehozására irányul.⁸ Ennek fényében nyilvánvaló lesz, hogy Kőrösi Csoma Sándor, Hunfalvy Pál vagy Vámbéry Ármin kutatásai lényegesen eltérnek Kúnos Ignác vagy Germanus Gyula munkáitól, hiszen utóbbiak esetében a turkológiai kutatások nem vizsgálták a magyar eredet kérdését, hanem önmagában a Kelettel kapcsolatos tudás felhalmozására irányultak. A továbbiakban azonban látni fogjuk, hogy a participatív-tudományos orientalizmus sem mentes a Said által leírt elemektől, így például Kúnos is megfogalmaz negatív kulturális sztereotípiákat a „keleti emberrel” kapcsolatban. Politika és tudomány kapcsolatában azonban fontos tapasztalat a Keleti Kereskedelmi Akadémia esetében, hogy a politikai-gazdasági célokot és ideológiát (a balkáni gazdasági terjeszkedés gondolata) a KKA tanárai saját tudományos ambícióik és társadalmi helyzetük megerősítésére használták. A tudományos logika itt tehát megőrizte autonómiáját a politikai nyomással szemben, és a politikai ideológiát eszközként saját hasznára fordította. Erre példa a Keleti Múzeum felállítása és a keleti nyelvek művelése a KKA berkein belül, aminek köszönhetően az intézet nemcsak a gazdasági imperializmus gyakorlati elősegítője és eszköze (ahogy a politikai elit

⁴ Feichtinger 2014: 37.

⁵ Gingrich 2013.

⁶ Ablonczy 2016: 21–86; Gerelyes 2014; Köves 2013.

⁷ Gingrich 2006; Johler–Marchetti–Scheer (eds) 2010: 169–190, 207–231, 233–254; Reynolds-Cordileone 2015.

⁸ Feichtinger 2014: 59.

narratívájában megjelenik), hanem a korszak végére önálló tudományos műhelylyé is válik.

A KELETI AKADÉMIA ELMÉLET ÉS GYAKORLAT HATÁRMEZSGYÉJÉN

A Keleti Kereskedelmi Akadémia története a Nagy Háború idejéig kétségtelenül egy sikertörténet.⁹ A Budapesti Kereskedelmi Akadémia (BKA) keretein belül Keleti Kereskedelmi Tanfolyamként megalapított intézmény erős politikai támogatásának köszönhetően töretlen fejlődést mutatott 1920-as megszűnéséig. A tanfolyamot 1891-ben egy speciális kiegészítő kurzusként alapította a Vállás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM), azzal a céllal, hogy a kereskedelmi pályára készülőknek alkalmat biztosítson, hogy „a Kelet főbb nyelveivel, továbbá kereskedelmi, néprajzi és egyéb viszonyaival megismerkedjenek”.¹⁰ Ez a célkitűzés a későbbiekben sem változott, az utolsó érvényben lévő szervezeti szabályzat is a gyakorlati irányú nevelést hangsúlyozta.¹¹ A Keleti Kereskedelmi Tanfolyam (ahogy a teljes kereskedelmi szakoktatási piac is) a Kereskedelemügyi Minisztérium és a VKM közös fenntartású intézménye: már az első költségvetést is megosztva finanszírozta a két minisztérium, a Kereskedelemügyi Minisztérium saját részről 3000 forinttal egészítette ki az akkor mindössze 6984 forintos költségvetést.¹² A későbbiekben a KKA működését alapvetően a VKM mint fenntartó határozta meg, azonban a Kereskedelemügyi Minisztérium is aktívan részt vett az intézet életében, többek között a végzett hallgatóknak kiírt utazási ösztöndíjak révén, valamint a keleti gyűjtemény és könyvtár finanszírozásán keresztül. A KKA elit intézménynek számított a kereskedelmi szakoktatási piacon,¹³ kis létszámú, mindössze 45 fős osztályokat indítottak az első évfolyamban. 1891 és 1919 között összesen 865 rendes hallgató iratkozott be az első évfolyamba, és 658 rendes hallgató a másodikba.¹⁴

Az 1891-es szervezeti szabályzat hosszú távon meghatározta az intézmény profilját. A tanfolyam és az 1899-es átszervezés után az akadémia is kétéves képzést nyújtott, a jelentkezés feltétele a középiskolai vagy felső kereskedelmi iskolai érettségi volt; a sokszoros túljelentkezés miatt néhány kivétellel csak jeles vagy jó rendű érettségizetteket vettek fel. A tanterv meghatározó részét a nyelvoktatás töltötte ki. Kezdetben két keleti nyelvet választhattak a hallgatók (a román, szerb, török, görög nyelv közül), amelyet később kiegészítettek két választható nyugati nyelvvél (a német, francia, olasz, angol, spanyol nyelv közül lehetett választani). A nyelveken kívül olyan, a „Kelettel” kapcsolatos közgazdasági, jogi

⁹ Szögi 2007.

¹⁰ *Kereskedelmi Közlemények* 1891. július 12. (26. szám) 1.

¹¹ BCEL 2b 11. ikt. nélkül.

¹² Rakovszky 1893: 28, 75.

¹³ Az egyik „híres” diák, Rákosi Mátyás visszaemlékezése: Rákosi 2002: I. 62–66.

¹⁴ Szögi–Zsidi (szerk.) 2007: 169–170.

és kereskedelmi szaktárgyakat tanítottak, mint a vámtechnika, „A Balkán államok gazdasági földrajza”, „A keleti népek gazdasági és kereskedelmi története”, „Vasúti és hajózási közlekedés”, „Külkereskedelmi ismeretek”, valamint „Nemzetközi jog és konzuli ügy”.¹⁵ Az intézet tanterve, ahogy arról már volt szó, hangsúlyosan a gyakorlati képzésre koncentrált, a rendszeres tanulmányi kirándulások és utazások, a Keleti Múzeum és a Fonetikai Laboratórium is ezt a célt szolgálta.

Ahogy a felső kereskedelmi iskolák esetében, úgy a Keleti Akadémia esetében sem volt konfliktusmentes gyakorlat és elmélet összeegyeztetése. A szakoktatás nem nyújthatott *általános* gyakorlati képzést, amely minden kereskedelmi területen alkalmazható tisztviselőket vagy önálló kereskedőket képezne, tehát maradt az elméleti alapok hangsúlyozása. Így azonban a „gyakorlati körök” elégedetlenek maradtak a végzett hallgatók „gyakorlati alkalmazhatóságával”. Már az első tanév végén, 1892. júniusában ilyen irányú kritikák hangoztak el a felügyelőbizottság részéről. Bíró Tamás osztálytanácsos ajánlása szerint „különösen a második évben a gyakorlati rész vétessék tüzetes tanulmány alá”. Verédy Károly tanfelügyelő pedig azt emelte ki, hogy „előadásaikban elsősorban a kereskedelmi szempont legyen az irányadó”, és a nyelvtanulásban is a gyakorlati szempontokra fektessék a hangsúlyt.¹⁶ Egy 1906-os memorandum tovább boncolgatta az iskola és a gyakorlati élet kapcsolatait. Kúnos Ignác ebben kifejti, hogy az akadémiai oktatás minden tekintetben megfelel a tanítástól az elvárható szakszerűségnek és gyakorlatiasságnak, mivel csak azokat az ismereteket választja ki és tanítja, „amelyek a gyakorlatban múlhatatlanul vagy legalább is nagy valószínűség szerint szükségesek és értékesíthetők”.¹⁷ Másfelől, Kúnos hangsúlyozta, hogy igyekeztek olyan oktatókat felkérni, akik folyamatos kapcsolatban álltak a „gyakorlati élettel,” mint a MÁV főellenőr Mátray Elemér, az ügyvéd és minisztériumi osztályvezető Berinkegy Dénes vagy a jogi író, miniszteri titkár és hajózási részvénytársasági felügyelőbizottsági tag Lers Vilmos.

A KKA ÉS A GAZDASÁGI IMPERIALIZMUS

A Keleti Kereskedelmi Akadémia elsődleges célja a magyar kereskedelem és ipar keleti expanziójának elősegítése a gyakorlati ismeretek felhalmozása és szakemberek képzése által. A Keleti Kereskedelmi Tanfolyam első értesítőjében is ezt hangsúlyozta az alapító igazgató Ghiczey Géza: mivel a nyugati piacokra nem tudnak betörni a magyar ipari termékek, Kelet felé kell terjeszkedni.¹⁸ Ez az alapvetés olyannyira nem változott, hogy negyedszázaddal később Kúnos Ignác a Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyairól tartott kurzusa beveze-

¹⁵ BCEL 2b 11. doboz, ikt. nélkül.

¹⁶ BCEL 1/a 1. kötet, 1892. június 22.

¹⁷ BCEL 2/b 4. doboz, 1907, ikt. nélkül.

¹⁸ *Értesítő* 1892: 1–10.

tőjében is a Széchenyi-féle jelszót ismételi: „Keletre magyar!”.¹⁹ A szereposztás is nyilvánvaló. „Övék [a végzett hallgatóké] a hivatottság: keleti térfoglalásunk megvalósítása, miénk a kötelesség: az ehhez szükségesnek mutatkozó ismeretek nyújtása.”²⁰ A keleti tudományok művelése és terjesztése tehát kimondva is esz-közként szolgált a politikai és gazdasági célok megvalósítására. Hatalom és tudomány nem elválaszthatók, főleg nem az orientalisztika magyarországi genezisének idejében. Az persze csöppet sem újdonság, hogy a tudomány imperialista törekvéseket segít, ilyen szerepet töltött be az albanológia is a Habsburg Monarchia esetében.²¹

A Kereskedelmi Akadémián 1891 és 1918 között oktató Strausz Adolf munkái nyíltan a gazdasági imperializmus támogatására irányultak és Kelettel kapcsolatos nézőpontja megegyezik a Said által kritizált orientalista hozzáállással. Strausz első találkozása a „Kelettel” – azaz esetében Boszniával – az 1878-as katonai okkupáció idején történt, eleve egy hierarchikus hatalmi viszony kontextusában. Strausz korabeli írásai is erről tanúskodnak. Már az 1881-es *Bosnyák föld és népe* előszavában arról ír (amelyet „M. K. Sz. Á. Honvéd-Hadnagy” aláírással szignált), hogy változatos és érdekes története dacára mennyire ismeretlen a Balkán-félsziget, a saját néprajzi kutatásainak közreadását pedig az „Osztrák-Magyarországgal” létrejövő szoros kapcsolat teszi aktuálissá.²² Az 1883-as kiadás már egyértelműen utal a Balkán és a „civilizáció” közötti lényeges különbségekre. Öt évvel Bosznia-Hercegovina okkupációja után azonban már kézzelfogható a Monarchia pozitív hatása: „Lépten-nyomon a civilizáció jeleivel találkozunk, egyes vidékeken oly jelentékeny haladást tapasztalunk, minőt az okkupáció nélkül ez országok tán csak századok múltán értek volna el.”²³ Kállay Béni szerepét Strausz külön kiemeli Bosznia fejlődésében, azonban a magyar befolyás kérdése itt még nem kerül középpontba.

Strausz a Kelet néprajza és kereskedelmi földrajza című tárgy tanára volt a KKA-n, és ebben a szerepben már a kezdetektől nyíltan hirdette a keleti magyar expanzió gondolatát. Az 1892-es tanulmányi kirándulás leírásában egyszerre jelentek meg az orientalista toposzok és a keleti magyar misszió gondolata. Ezek alapján újra kijelenti, hogy Bosznia helyzete az okkupáció óta sokat javult, amelyre néhány tipikus példával is szolgál: a gyerekek kötelezően iskolába járnak, meghonosodott a cserépszindely használata és újságpapír helyett rendes üvegezést használnak a parasztházak ablakain. Azonban Strausz sajnálattal veszi tudomásul, hogy ezeknél a nagyszabású vállalkozásoknál a magyar ipar, a magyar kereskedelem és a magyar szállítók teljesen mellőzve vannak.

¹⁹ Kúnos 1916b: V.

²⁰ Kúnos 1916b: VII.

²¹ Csaplár-Degovics 2017; Demeter 2018b: 126.

²² Strausz 1881: III.

²³ Strausz 1883: III.

„Azt hiszem, hogy a keleti kereskedelmi tanfolyam e téren is úttörő munkát fog végezni. E tanfolyam hallgatói első sorban azon hivatásukat fogják teljesíteni, melyre a magyar kormány őket predesztinálta s amely abból áll, hogy a Balkán-félsziget országaiban a magyar ipart, magyar kereskedelmet meghonosítsák s ott maradó hálás piacokat teremtsenek számára.”²⁴

Néhány évvel később a gazdasági lehetőségeket rejtő „Keletből” Strausz fel fogásában veszélyekkel teli versenytárs lesz. Törökország ázsiai részeinek leírását azzal a kijelentéssel kezdi, hogy „mezőgazdaságunkat az új verseny *Kelet felől* fenyegeti”.²⁵ Ez a veszedelem azonban nem a török mezőgazdaság saját fejlődésének köszönhető, hanem a német befektetéseknek. Önmagában sem a török paraszt, sem a török iparos nem jelent fenyegetést, mivel a lakosság „lusta”, „a bennszülöttek túlnyomó része nem dolgozik és nem termel többet, mint amennyi az éhenhalástól megmenti”. Ugyanez igaz az iparra és a kereskedelemre is, mert a „mohamedán lakosságnak nincsen hajlama az ipari foglalkozásokhoz, sem a kereskedéshez. [...] A török kézműves nem halad a korral.”²⁶ Az „ázsiaiasság” (a kifejezés Vámbéry találmánya) okán semmilyen más kultúra nem tud gyökeret verni Törökországban. A megoldás egy olyan kereskedelmi modell kidolgozása lenne, amely a helyi lakosság szokásainak és ízlésének megfelelő termékekkel látja el a piacot. Ezt a stratégiát vice versa sikeresen alkalmazták Bosznia esetében is (Bécsbe importált és Bécsből exportált áruk esetében egyaránt),²⁷ és a Keleti Akadémia is többször felhívta rá a figyelmet.²⁸

Strausz számára a néprajz ténylegesen a keleti expanziót szolgálta, a tudományt egyértelműen alárendelte a gazdaságpolitikai és ideológiai céloknak.²⁹ Egyik késői művében ezt pontosan megfogalmazta: „Nem területi hódítás legyen imperiálisztikus politikánk célja, hanem szellemi kultúránk révén a gazdasági terjeszkedés.”³⁰ Ezzel együtt Strausz aktívan igénybe vette a Keleti Akadémia által kínált lehetőségeket. Egyrészt a Keleti Kereskedelmi Akadémia egzisztenciális biztonságot nyújtott az akadémián kívüli ténykedéséhez.³¹ Ennek megfelelően

²⁴ Strausz 1893: 20.

²⁵ Strausz 1905: 3.

²⁶ Strausz 1905: 6, 9.

²⁷ Reynolds-Cordileone 2015.

²⁸ Egy budapesti szappangyár török exportsikereit a következőképpen kommentálta Pollacsek Adolf, az intézet hallgatója: „A csomagolás egyáltalán fontos szerepet játszik. A címkére nagyon kell vigyázni, mert ha a fogyasztók egyszer megbarátkoznak vele, annak a cikknek biztos keletje van. A címkéken gyakran látni tevéket, piramisokat, de gondosan kell óvakodni a törökök valószínű érzületét vagy erkölcsfogalmait sértő képektől. Így szigorúan kerülendő a török asszonyok arcmásának ábrázolása, a szultán kézjegye (a túra), vagy éppenséggel a szultán arcképe, avagy Korán versek vagy egyéb ehhez hasonlók. Legajánlatosabb a cég és gyártmány nevét török, görög és örmény betűkkel fölírni és hozzá valami mecset képét vagy karaván jelenetet rajzoltatni.” *Értesítő* 1903: 35.

²⁹ Demeter 2018a: 304–308.

³⁰ Strausz 1913: XI–XXI. Idézi: Demeter 2018b: 69–70.

³¹ Peykovska 2001; Róbert 1995; Toru 1999.

a kereskedelmi földrajz óraadó tanáráként már 1897-ben kérte a véglegesítését, amit akkor a minisztérium a tanári helyek hiányára hivatkozva visszautasított, de 1902-ben az akadémia kérésére véglegesítették.³² Akadémiai pozícióján keresztül államsegélyhez is jutott Anatóliának és Elő-Ázsiának a magyar kivitel szempontjából való tanulmányozására,³³ és a Kelet néprajzi leírását célzó művét is az akadémián keresztül szerzett államsegélyből tervezte kiadni.³⁴ Ez végül az akadémia segédkönyvei között jelent meg.³⁵

Az 1918–1920-as összeomlás és a Keleti Akadémia 1920-as megszűnése lényegében Strausz tudományos és gazdaságpolitikai pályafutásának végét jelentette. Ez részben korával magyarázható (1920-ban már 67 éves volt), részben pedig azzal, hogy tudományos vizsgálódásainak gazdaságpolitikai missziója a Habsburg Birodalom összeomlásával aktualitását veszítette. Talán a gazdasági imperializmustól való távolságtartás tette lehetővé Kúnos Ignác vagy Germanus Gyula számára, hogy a két háború közötti Magyarországon is folytatni tudták tudományos pályájukat. Strausz Adolf közéleti tevékenysége ezzel szemben 1920 után lényegesen eltolódott, és a magyar politikai célok támogatását felváltotta a zsidó érdekek előtérbe kerülése. Strausz a fehérterror idején részt vett a zsidó önvédelmi alakulatok megszervezésében, később egyik vezetője lett a magyarországi cionista mozgalomnak és szerkesztője a *Múlt és jövőnek*.³⁶ Önéletrajzában már a következőképpen fogalmaz: „A magam zsidóságát, vagy mondjuk a magam cionizmusát sem tudom másképpen megjelölni, csak hogy zsidó voltam és zsidó vagyok, bárhol legyek is, bármit tegyek is.”³⁷ A zsidósághoz való közeledést mutatja, hogy egyetlen, a két háború között publikált monográfiája a római zsidó hitközség történetével foglalkozott.³⁸

A KELETI MÚZEUM ÉS A NÉPRAJZI KUTATÁSOK

A KKA működése hivatalosan a gazdasági imperializmust szolgálta, és annak volt alárendelve, azonban tevékenységébe a valódi tudományos érdeklődés is hangsúlyosan beletartozott. Az egyik ilyen példa a KKA által létrehozott Keleti Múzeum. A keleti árügyjtemény gondolata először 1900-ban vetődött fel a VKM és a Kereskedelemügyi Minisztérium látogatása alkalmával, amikor szembeütnővé vált „az ethnographiai és kereskedelmi mintagyűjtemény hiánya”.³⁹ Ekkor már saját helyiségekkel rendelkezett az akadémia (hosszú ideig

³² BCEL 1/b 1. doboz, 388/1897–1898; uo. Lt. 2/b 2. doboz, 101/1902.

³³ BCEL 2/b 4. doboz, 53/1906–1907.

³⁴ BCEL 2/b 7. doboz, 181/1912.

³⁵ Strausz 1913.

³⁶ Róbert 1995: 101.

³⁷ Róbert 1995: 102.

³⁸ Strausz 1929.

³⁹ BCEL 2/a 1. kötet, 1900. szeptember 28. A Keleti Múzeum létesítésének gondolatával a Földrajzi Társaság már 1885-ben foglalkozott, azonban emlékiratukra a minisztérium akkor még nem reagált (*Földrajzi Közlemények* 1885: 138–143; 1886: 14, 126.).

megosztva használták a tantermeket egy alsóbb fokú kereskedelmi iskolával a Kereskedelmi és Iparkamara Alkotmány utcai épületében), tehát minden feltétele megvolt a gyűjtemény létrehozásának. Az első nagyobb beszerzés nem is váratott magára sokat: a közös pénzügyminisztérium jóvoltából a bosznia-hercegovinai kormányzat ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági anyagot bocsátott az akadémia rendelkezésére, valamint ezzel egyidejűleg Konstantinápolyból is jelentős anyaghoz jutottak. A gyűjtemény később szerves részét képezte az oktatásnak, az 1910-es szervezeti szabályzat például így fogalmaz:

„A gyakorlati irányú oktatás céljait szolgálja az intézet keleti néprajzi és áruismereti gyűjteménye, mely szemléltető módon mutatja be a keleti népek által vagy a Kelet részére készített, illetve gyártott termékeket.”⁴⁰

Hivatalosan tehát a Keleti Múzeum gyakorlati célokat szolgált, azonban, ahogy lentebb látni fogjuk, annak berendezése és tevékenysége sokkal inkább tudományos logikát követett, a gyakorlati, pedagógiai haszon gyakran háttérbe szorult.

A Keleti Múzeumot hivatalosan 1913. november 15-én Nagy Ferenc (felügyelőbizottsági elnök, nyugalmazott államtitkár) és Kúnos Ignác beszédeit követően nyitották meg. Az ünnepséget Milleker Rezső (a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke, a KKA óraadó tanára, 1914-től a debreceni egyetem földrajztanára) zárta kis-ázsiai képek vetítésével a nem sokkal korábban beszerzett vetítógép segítségével. A megnyitóról részletesen beszámolt a napisajtó, és külön kiemelte a múzeum miniszteri támogatását, ezzel hangsúlyozva az erős kormányzati háttérrel.⁴¹ Kúnos Ignác beszédét érdemes részletesebben is bemutatni, mert jól illusztrálja a kontrasztot a Strausz féle gazdasági imperialista nézőponttal. Kúnos saját magát és az oktatói kart a tudomány oldalára helyezi:

„Keleti Múzeumunk rendeltetése azonos intézetünk céljával és rendeltetésével. A gazdasági érdekkörünkbe eső Kelettel megismerkedni és e megismeréseket szemléltetővé tenni. És míg egyfelől az elmélet tudói útjait kell járnunk, hogy keleti vonatkozásaink fogalmi köreibe bevezethessük hallgatóságunkat, addig másfelől a gyakorlati módszer segítő eszközeit kell céljaink szolgálatába szegődtetni.”⁴²

Az egyik, a gyakorlati módszert segítő eszköz a muzeális eszme. Ennek elsődleges célja olyan etnográfiai tárgyak rendszerbe szedése, amelyek a keleti stílust jellemzik, és az európaiak által is átvehető és előállítható tárgyaknak bizonyulnak. A sikeres keleti export tehát csak ennek a néprajzi ismeretnek a fényében lehetséges. A Kelet ismerete azért is szükséges, mert a két kultúra közötti különb-

⁴⁰ *Értesítő* 1911: 4.

⁴¹ A *Világ* cikke például „Miniszterek a Keleti Akadémián” alcímmel jelent meg: *Világ* 1913. november 16. 13.

⁴² *Értesítő* 1914: 6.

ségeket nem hidalhatják át az európai termékek, és „nem oktrojálhatjuk rájuk a magunk szokásait és erkölcsait, főleg akkor nem, ha mint a kereskedelemnél is, saját gazdasági érdekekről, piacok meghódításáról van szó”.

A gyűjteményt egy 1901. februári kereskedelmi minisztériumi határozat alapozta meg, amelyben az intézetnek három éven keresztül 600 koronát engedélyeztek a gyűjtemény céljaira szolgáló bevásárlásokra, és egyben felszólítottak három magyar konstantinápolyi kereskedőt, hogy az általuk forgalmazott és a keleti speciális igényeknek megfelelő iparcikkek jegyzékét küldjék meg a Keleti Akadémiának.⁴³ Fontos adalék, hogy a kereskedelmi miniszter a VKM átíratát olvasva döntött az évi dotáció megajánlása mellett, amelyet az intézet megszűnéséig rendszeresen folyósítottak, később pedig évi 1000 koronában határozták meg a juttatást.

A gyűjtemény anyagának egy részét a közös pénzügyminisztériumon keresztül szerezte az akadémia. A szarajevói kormány utóbbi kérésére készített egy néprajzi és ipari-kereskedelmi cikkek tartalmazó gyűjteményt, amely többek között fafaragványokat, tipikus boszniai kézműves termékeket, hímzéseket, szőnyeget, mezőgazdasági termékeket, dohánytermékeket és ásványi mintadarbokat tartalmazott.⁴⁴ A bosnyák kormány 1902-ben küldött képgyűjteménye a következő képeket foglalta magában: mintegy 30 „néptípus” („Volkstypen”) bemutatása minden területről, különböző vallású emberek faluból és városból; mintegy 40 darab, a népi életet bemutató kép („aus dem Volksleben”) beleértve a mezőgazdasági és kézműves tevékenységeket; 10 darab képet ígértek kézműves-, szőnyeg- és likőrműhelyek ábrázolásával; további 20 kép a tipikus boszniai és hercegovinai lakóházakról, melléképületekről és pásztorlakhelyekről („Hirtenkolibas”); és végül 50 kép a városi és vidéki tájakról, fegyverekről, ékszerekről és népi ruhákról. Az akadémia megrendelte mind a 150 képet, összesen 257 korona értékben.⁴⁵

Fontos pénzügyi forrást jelentett az évi rendes költségvetésbe felvett összeg a könyvtár és a Keleti Múzeum bővítésére. Ennek nagysága eleinte 1000 korona volt, amelyet azonban többször emeltek, és az 1914-es költségvetésben már 3000 koronát irányoztak elő a könyvtár és múzeum gyarapítására.⁴⁶ Ha az előirányoztnál nagyobb összegre volt szükség, akkor az akadémia azt is gyakran kénytelen volt, hogy a dologi kiadásokból megspórolt összeget költhessék múzeumi beszerzésekre. A tanári kar intézményen kívüli kapcsolatait is megpróbálta mozgósítani további pénzügyi források bevonására. 1913-ban például a Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságát sikerült rávenni a Keleti Múzeum támogatására. Amikor Tóth Jenő festőművész visszaérkezett Indiából, és egy 200 tárgyából álló néprajzi gyűjteményt ajánlott fel a múzeumnak megvé-

⁴³ BCEL 2/b 1. doboz, 4046/IX (Ker. minisztérium leirata, 1901. február 14.).

⁴⁴ BCEL 2/b 1. doboz, 198/1900–1901; 201/1900–1901; 208/1900–1901; 209/1900–1901.

⁴⁵ BCEL 2/b 2. doboz, 52/1902.

⁴⁶ BCEL 2/b 7. doboz, ikt. nélkül. A KKA 1914. évi költségelőirányzata.

telre, a Bizottság hajlandó volt 500 koronával támogatni a vásárlást.⁴⁷ Az 1913-as megnyitó kapcsán ajánlotta fel Egerváry Potemkin Ágost „keleti tárgyú” olajfestményeit megvételre a múzeumnak 2500 koronáért, és az akadémia ebben az esetben is egy másik kormányzati forrásból kívánta finanszírozni a beszerzést. Képzőművészeti alkotásokra, középületek művészi díszítésére hozott létre egy külön alapot az 1910-es költségvetés, és az akadémia erre a forrásra pályázott a festmények beszerzésére,⁴⁸ amit a Kereskedelemügyi Minisztérium később engedélyezett is.⁴⁹ Viszonylag olcsó beszerzésre adtak módot az akadémia évi rendszeres tanulmányi kirándulásai, az ilyen alkalmakkor vásárolt tárgyakat pedig leggyakrabban a tanárok és hallgatók saját maguk szállították Budapestre. Fontos forrást jelentett az egyéni adományozás. Így kerültek görög néprajzi tárgyak Rhousopoulos Rhousos görög nyelvtanár segítségével az akadémia tulajdonába 1903-ban,⁵⁰ 1904-ben egy magyar származású báró három láda egyiptomi néprajzi tárgyat küldött,⁵¹ 1911-ben Lers Vilmos tanár közbenjárásával egy brazíliai árugyűjteményt helyeztek el az intézet alagsorába,⁵² és végül 1914-ben japán műfákkal gazdagodott a gyűjtemény.⁵³

A gyűjteményi tárgyak származási helyét tekintve a „Kelet” a nyugati világot leszámítva minden térséget magában foglalt. Az anyag legnagyobb hányada természetesen a Balkánról és Kis-Ázsiából származott, de a már említett egyiptomi néprajzi tárgyak mellett a múzeumban megtekinthető volt néhány tipikus szudáni áru – köztük három elefántagyar, strucctollak és különböző „arábi gumi” (gumiarábikum) –, amelyeket Mahler Ede közbenjárásának köszönhetően kaptak,⁵⁴ illetve a fentebb említett Tóth Jenőtől egy indiai fegyvergyűjteményt is vásárolt az intézet. Olyan, a kereskedelmi oktatás szempontjából és tudományosan sem túl jelentős kuriózumot is sikerült beszerezni, mint egy szarajevói kereskedőtől vásárolt faragott díszes íróasztal, amely Ferenc Ferdinánd szobájában volt, amikor meggyilkolása előtt pár nappal Ilidzában szállt meg.⁵⁵

A gyűjtemény inkább egy néprajzi múzeum profiljához állt közel, mint-hogy egy szigorúan vett árugyűjtemény lett volna. Ezt többen kritizálták is. Egy a *Kereskedelmi Szakoktatás*ban megjelent írás a Keleti Akadémia exportakadémiává alakításának tervével kapcsolatban állapítja meg például, hogy a Keleti Akadémiának ugyan van gyűjteménye, de az néprajzi jellegű, nem pedig kereskedelmi, ezért a gyakorlati oktatásban kevésbé hasznosítható.⁵⁶ A gyűjtemény

⁴⁷ *Keleti Szemle* 13 (1912-1913): 349–350.

⁴⁸ BCEL 2/b 6. doboz, 15/1911; 102/1910–1911. Beszédes László szobrászművész keleti tárgyú alkotásaival kapcsolatban: uo. 251/1911.

⁴⁹ BCEL 2/a 3. kötet, 1911. március 23.

⁵⁰ BCEL 2/a 2. kötet, 1903. október 8.

⁵¹ BCEL 2/a 2. kötet, 1904. december 9.

⁵² BCEL 2/a 3. kötet, 1911. szeptember 17.

⁵³ BCEL 2/b 8. doboz, 96/1913–1914.

⁵⁴ BCEL 2/b 6. doboz, ikt. nélkül. Huszar Gustave levele 1910. június 24-én.

⁵⁵ *Értesítő* 1915: 50–51.

⁵⁶ *Kereskedelmi Szakoktatás* XIV, 1905–1906. 85–89.

rendszerzése és a kiállított tárgyak esztétizálása is a néprajzi jelleget erősíti, amelyet a Keleti Múzeumról fennmaradt fotók is tanúsítanak.⁵⁷ A Keleti Akadémia 1910-ben költözött „végleges” otthonába a Múegyetem volt melléképületébe az Eszterházy (ma Puskin) utca 3.-ba. A múzeum tudományos jellegét volt hivatva erősíteni egy képzett muzeológus foglalkoztatása az új épületbe költözést követően. A feladatra, a gyűjtemény muzeális elvek szerinti rendezésére, a Nemzeti Múzeum akkori gyakornokát, Györffy Istvánt kérték fel. Ekkor vezették be a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályában használt cédulakatalógus-rendszert, leltárba vettek 2325 tárgyat, és elkészítették 1600 tárgy szakszerű leírását is.⁵⁸ A Keleti Múzeum hamarosan tagja lett a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének,⁵⁹ megfelelő szekrények kerültek beszerzésre, Györffy pedig az anyag konzerválását is biztosította. A Keleti Akadémia anyagi és politikai mozgásterét jól mutatja, hogy sikerült évi 600 koronás díjazás mellett a múzeum gondozásával és kezelésével Györffyt megbízni, akinek a díjazását 1912-től a VKM a költségvetésben külön soron kezelte.⁶⁰

A másik példa a tudományos jelleg kiemelésére Kúnos Ignác háború alatti tevékenysége. A háború alatt többször kérvényezte és engedélyt is kapott az egeri/chebi (Csehország) „mohamedán fogolytábor” látogatására, hogy az MTA megbízásából nyelvi és néprajzi tanulmányokat folytasson. Kúnos többféle kutatást is végzett a táborban: fonográf felvételeket készített a hadifoglyok dialektusáról, népköltészeti gyűjtést folytatott, és a hadifoglyok néprajzi tárgyait is igyekezett begyűjteni a Keleti Múzeum számára. E célból 800 koronát kért a KKA felügyelőbizottságtól,⁶¹ az így felhalmozott tárgyak között találunk modelleket (lakóházak, szélmalom), gazdasági szerszámokat (szekér, borona, eke), különféle játékszereket, használati tárgyakat (evőeszköz, balalajka, hegedű) és idegenek számára készült dísztárgyakat is.⁶² Kúnos 1916-os népipari gyűjtése azonban elkeveredett a vasúton, elveszettnek hitték, az igazgató javaslatára tehát kérték a fogolyparancsnokságot, hogy egy néprajzi tárgyak készítésében jártas foglyot küldjön Budapestre a tárgyak pótlására.⁶³ Egy évvel később, 1918 márciusában, amikor megkerültek az elveszettnek hitt tárgyak, a felügyelőbizottság már azt jelentette, hogy a múzeum egyik helyiségében két „tatár fogoly” népipari tárgyak készítésével foglalkozik, „melyek etnográfiai szempontból rendkívül becsesek és érdekesek”.⁶⁴

Kúnos beszámolója alapján a fogolytáborokban kizárólag tudományos céllal gyűjtött anyagot. Az Eger/Cheb melletti fogolytáborban 30 000 ezer „mohamedán vallású és tatár nyelvű hadifogoly” lakott, akik szerinte egyedülálló lehe-

⁵⁷ *Vasárnap Ujság* 57 (47), 1910. november 20., 973.

⁵⁸ *Értesítő* 1911: 73–92.

⁵⁹ BCEL 2/b 3. doboz, 131/1904.

⁶⁰ BCEL 2/b 7. doboz, 62/1912.

⁶¹ BCEL 2/a 3. kötet, 1916. május 27.

⁶² *Értesítő* 1916: 53–54.; BCEL 2/e, 4. kötet, 158–160.

⁶³ BCEL 2/a 3. kötet, 1917. március 29.

⁶⁴ BCEL 2/a 3. kötet, 1918. március 21.

tőseget nyújtottak nyelvi és néprajzi anyaggyűjtésre. Kúnos hangsúlyozta, hogy a foglyok előítéleteit és bizalmatlanságát is a vállalkozás tudományos jellegének kidomborításával sikerült eloszlatni. A gyűjtés fő célja, hogy „a tatárságnak miénkkel rokon idiómáit tanulmányozzam, hogy szokásaikat és néprajzi sajátosságait megfigyelhessem és hogy lelki életüknek dalaikban, népmeséikben és mondáikban való költői megnyilatkozását jegyezhessem”.⁶⁵ Kúnos számára azonban az elsődleges cél nem a magyar nyelv eredetének kérdése,⁶⁶ hanem Kis-Ázsia és Belső-Ázsia népeinek pontosabb nyelvi és néprajzi feltérképezése, saját néprajzi értékükből kifolyólag. Tatárföldről például a következőképpen nyilatkozik: „A kazániakról való folklorista ismereteink mégis felette hézagosak. Az eddigi gyűjtések anyaga jobbára ismeretlen, sőt megfelelő szótári feldolgozásoknak is híjával vagyunk.”⁶⁷ A fonográf felvételek célja is a különböző tatár dialektusok rögzítése, ideértve a krími, kazán, miser, baskir, nogáj és kumuk nyelvű anyagokat. Az anyaggyűjtés tudományos értékét jól illusztrálja, hogy Kúnos halála után az MTA-hoz került első világháborús kéziratokat több kritikai kiadásban, magyarul, angolul és németül is kiadták.⁶⁸

A KELETI NYELVEK: SEGÉDKÖNYVEK, NYELVÉSZET, FONETIKAI LABORATÓRIUM

A Keleti Akadémia tantervében kiemelt helyet kaptak a keleti nyelvek (értssd a KKA meghatározása szerinti „keleti” nyelvek), azaz a Balkán-félszigeten honos nyelvek, idővel azonban lényeges eltolódás történt a nyugati nyelvek tanításának irányába is. A tanulandó nyelvek mennyiségét 1907-ben a hallgatók túlterheltségére hivatkozva csökkentették, így azt követően „csak” három nyelvet kellett tanulniuk (a német mellett egy keleti és egy nyugati nyelvet).⁶⁹ Az első világháború idejére már az alábbi keleti nyelvek közül lehetett választani: bolgár, román, szerb-horvát, török, újjgörög, arab és orosz.⁷⁰ 1914-ben a Turáni Társaság kezdeményezte egy japán tanszék létrehozását az akadémián, amelyet Metzger Nándornak, a budapesti japán főkonzulátusi tolmácsnak szántak, azonban ezt az akadémia felügyelőbizottsága nem támogatta a „jelenlegi túlterhelés okán”.⁷¹ A VKM leirata ezt követve elutasító volt: „Magyarország és Japán közt ez idő szerint kismérvű kereskedelmi és gazdasági összeköttetés áll fent, mely a japán nyelvnek ezen szempontból való tanítását nem indokolja”, a létező kereskedelmi összeköttetés angol nyelven is lebonyolítható. Metzger Nándornak azon-

⁶⁵ Kúnos 1918: 143.

⁶⁶ Gerelyes 2014: 96–97.

⁶⁷ Kúnos 1916b: 215.

⁶⁸ Baski 2019; Kakuk 1980; Kakuk 1989; Seres 2003.

⁶⁹ BCEL 2/b 4. doboz, 22/1906–1907.

⁷⁰ Szögi 2007: 22–27.

⁷¹ BCEL 2/b 8. doboz, 51821/1914; uo. 2/a 3. kötet, 1914. május 20.

ban lehetővé tették, hogy a japán nyelvet díjazás nélkül külön tanfolyamon előadja.⁷² Az eset azért is tanulságos, mert jól mutatja az akadémia autonómiáját külső, bármilyen politikai vagy ideológiai nyomással szemben. A Keleti Akadémia megtartotta magának a privilégiumot, hogy eldöntse mely „keleti nyelvek” fontosak a „keleti kereskedelem” szempontjából és ezáltal érdemesek a tantervbe való felvételre. Germanus Gyulát például a VKM ellenvetései ellenére kinevezték török nyelvtanárnak (tanári képesítés hiányában), és kérésére bevezették az „islamológiát” mint rendkívüli tárgyat, habár külön tanszéket számára sem tudtak felállítani.⁷³

A választott nyelvek kérdésében Kúnos Ignác beszéde a kereskedelmi szakiskolai tanárok országos egyesületének 1897-es kolozsvári közgyűlésén további adalékokkal szolgál. Kúnos „egyoldalú linguistaként” hívja fel a figyelmet a keleti nyelvek kereskedelmi fontosságára. A kiindulási pont az a sokszor hangoztatott tétel, hogy a Kelet piacait csak a Kelet ismeretében, tehát „éghajlati és vérmérsékleti viszonyai”, ízlése és hagyományai ismeretében lehet meghódítani. A Keletre szánt ipari termékeket ennek ismeretében és figyelembevételével kell gyártani. Itt azonban Kúnos a nyelvekkel kapcsolatban két lényeges megállapítást tesz. Egyrészt a Kelet „nagyon is tág fogalmát” igyekszik megszorítani a magyar gazdasági lehetőségek tekintetbevételével. Kúnos szerint ugyanis a magyar külkereskedelemnek egyelőre be kell érnie a következő területekkel: a Balkán-félsziget különböző országai, Romániával egyetemben, a Török Birodalom európai és ázsiai birtokai, és végül az „egyiptomi országrész”.⁷⁴ Ennek megfelelően az említett országok nyelvével és kultúrájával kell az intézetnek foglalkoznia.

A másik megállapítás ezen megismerési folyamat kapcsán kiemeli a nyelv fontosságát, és egyáltalán nem meglepő, hogy Kúnos szerint a „faji sajátosságok felderítéséhez a legcélhozvetőbb eszköz” a nyelv. A helyi nyelv nem ismerete eleve akadályozza az érintkezést, de talán ennél is fontosabb a nyelv esszenciális szerepe minden kultúrában.

„A nyelvnek az a génusza, mely a szavak szerkezetén épp úgy, mint a kifejezések módján és a gondolkodásnak sajátosabb formában való megjelenésén is érvényesül, nem tagadja meg magát akkor sem, ha a nyelvbéli érintkezés akár közvetlenül, akár pedig közvetve, vagyis az írás, levélváltás útján történik. Különösebben áll ez a keleti nyelvekre.”⁷⁵

Fontos tehát megállapítani, hogy Kúnos tudományos ambícióit gazdasági és kereskedelmi érvekkel próbálja megokolni, a dualizmus ideje alatt ezt a stratégiát mindvégig sikeresen folytatja.

⁷² BCEL 2/b 8. doboz, 228/1914.

⁷³ BCEL 2/b 7. doboz, 20/1912; uo. 2/a 3. kötet, 1915. december 16.

⁷⁴ Kúnos 1897: 6.

⁷⁵ Kúnos 1897: 7. Kúnos egy évtizeddel később is hasonlóan fogalmaz: Kúnos 1909.

Természetesen nem a Turáni Társaság volt az egyetlen, amely megpróbálta tágítani a Kúnos által meghatározott Kelet földrajzi határait. A Keleti Kereskedelmi Akadémia export- vagy konzuli akadémiaiá váló átalakítása folyamatosan napirenden volt a Külügyminisztériumban és a VKM-ben, amely vagy egy párhuzamos nyugati szakosztály létrehozását jelentette volna, vagy a tanterv olyan irányú átalakítását, hogy képesítsen a konzuli vizsgára. Ezzel párhuzamosan több irányból kritizálták a Keleti Akadémia tevékenységét. A *Kereskedelmi Szakoktatás* egyik szerzője szerint az akadémia nem tudja beteljesíteni célját – a keleti kereskedelem előmozdítását –, mert az intézeti nyelvoktatás alapvetően félresikerült. A baj ugyanis az, hogy a keleti kereskedelem nem a keleti nyelveken zajlik legfőképpen, így Konstantinápolyban nem törökül, hanem spanyolul, Egyiptomban és az Adriai-tengeren pedig olasz nyelven kereskednek. Tehát a német, olasz, francia és spanyol nyelveket kellene oktatni, a török, román, görög és szláv nyelvek oktatása pedig csak mellékes, mert ezek „forgalmi” nyelvek, és csak a végfogyasztóval lehet a segítségükkel kommunikálni.⁷⁶ Az Országos Ipartanács szerint szintén probléma, hogy az akadémia csak két évfolyamú, és ez nem elégséges az idegen nyelvek elsajátítására.⁷⁷

A Keleti Akadémia tevékenysége természetesen nem merült ki a nyelvoktatásban, hanem más szempontból is teljesített a főiskolai jellegéhez köthető oktatáson túli feladatokat. Az egyik ilyen az oktatási segédkönyvek (nyelvtanok és szótárak) és más tudományos munkák kiadása, a másik pedig egy Fonetikai Laboratórium létrehozása volt. A tudományos művek és segédkönyvek írását az akadémia nagyvonalú utazási támogatásokkal és tanulmányi szabadságok lehetővé tételével támogatta. Ilyen típusú juttatásban a tanárok többsége részesült különböző forrásokból: az akadémia saját költségvetéséből, a VKM juttatott rendkívüli támogatásból, vagy éppen a Kereskedelemügyi Minisztérium által folyósított ösztöndíjből. Utóbbi forrás tette lehetővé például Mátray Elemér számára egy Románia közgazdasági-kereskedelmi és földrajzi bemutatását célzó monográfiát megírását.⁷⁸

1906-tól kezdve a nyelvtanárokat is igyekeztek tanulmányi ösztöndíjjal nyelvterületre küldeni. Latzkó Hugó, az angol nyelv tanára többször ment minisztériumi támogatással angliai tanulmányútra. 1907-ben miniszteri ajánlólevéllel utazott Londonba,⁷⁹ 1908-ban újabb tanulmányi szabadságot kapott „tankönyv írás céljából”, 1914-ben pedig szintén tanulmányi szabadságot vett igénybe angliai utazásához.⁸⁰ Latzkó részletesen megindokolta a rendszeres tanulmányi szabadság szükségességét:

⁷⁶ *Kereskedelmi Szakoktatás* XIV, 1905–1906. 85–89.

⁷⁷ *Kereskedelmi Szakoktatás* XIV, 1905–1906. 217–222.

⁷⁸ BCEL 1/b 1. doboz, 43.030/1898. Ebben az esetben azonban az ösztöndíj valószínűleg nem vezetett sikerhez vagy a könyv kéziratban maradt, mert Mátray Elemér nem tett közzé semmilyen írást Románia közgazdasági helyzetéről.

⁷⁹ BCEL 2/b 4. doboz, 68/1906–1907.

⁸⁰ BCEL 2/b 5. doboz, 89/1908; uo. 2/b 8. doboz, 164/1913–1914.

„Aki valamely modern idegen nyelv tanításával foglalkozik annak, tanítása eredményességének érdekében, okvetlenül szüksége van arra, hogy esetről esetre az idegen országot felkeresse és ott egy ideig tartózkodjék, mert csakis ez esetben frissítheti fel és bővítheti nyelvismeretét és csak így szerezhethet közvetlen értesülést az idegen állam iskolaügyének újabb fejlődéséről.”⁸¹

Latzkó esetében több segédkönyv publikálása is tanúskodik az utazások sikeréről. Germanus Gyulával egy magántanulók számára írt angol nyelvkönyvet jelentettek meg 1911-ben, de írt francia nyelvkönyvet és kereskedelmi levelező tankönyvet felső kereskedelmi iskoláknak, végül már a háború alatt angol nyelvtant és olvasókönyvet is megjelentetett.

Germanus Gyula, Bartos Fülöp (német- és franciatanár) és Kúnos Ignác tanulmányútjait is az akadémia támogatásával és/vagy annak költségvetéséből finanszírozták, továbbá a tanári kar „irodalmi tevékenységét” is lehetővé tették a nyomdai költségek átvállalásával. Ilyen formában jelenhetett meg Alexics György román nyelvtana, Kúnos török nyelvtana több ízben is, Lers Vilmos írása a konzuli bíraskodásról, a *Keleti Szemle*, valamint több kötet a *Keleti Akadémia segédkönyvei* című sorozatban, mint például Szende Gyulától *A világkereskedelem technikája*, Meszlény Artúrtól a *Kereskedelmi és hiteljog* vagy Strausz Adolftól *Az új Balkán félsziget és a török birodalom* című kötet. Kúnos Ignác tudományos pályáját is nagyban segítette az igazgatói pozíciója. Az akadémia segítségével vehetett részt a néhány évenként megrendezett nemzetközi orientalista kongresszusokon. A VKM jóváhagyásával jutott el Párizsba (1897), Rómába (1899), Hamburgba (1904), Koppenhágába (1908) és Athénba (1912), az utazási költséget pedig minden esetben az akadémia költségvetéséből (a dologi kiadásokból megmaradt összegből) vagy rendkívüli segélyekből fedezte.⁸²

Egy másik, szinte kizárólag tudományosnak tekinthető kezdeményezés a Fonetikai Laboratórium létrehozása volt, amelynek vezetésével a nyelvész Balassa Józsefet bízta meg az akadémia, így az ő tudományos érdeklődése jelentős mértékben meghatározta a laboratórium működését. Balassa szavaival az intézmény célja a „magyar nyelv és a magyar nyelvjárások elemzésén kívül a keleti, főleg a Balkán-nyelvek felvétele és kiejtésük tudományos vizsgálata”.⁸³ Az intézet értesítője szerint a Fonetikai Laboratóriumra azért volt szükség, mert a kísérletező fonetika különösen nagy fejlődést mutatott az elmúlt időben, és a nyelvészeken kívül fiziológusok, orvosok és énektanárok is nagy érdeklődéssel fordultak az eredményei felé. Kettős tudományos céllal kezdett működni az intézet: a fonográf segítségével szeretnék volna megőrizni a nyelvjárásokat, valamint fiziológiailag elemezni őket. Ebben a tekintetben szorosan kapcsolódott a bécsi

⁸¹ BCEL 2/b 5. doboz, 89/1908.

⁸² BCEL 1/b 1. doboz, 310/1896–1897; 2795/1899; uo. 2/b 2. doboz, 38/1902; uo. 2/b 3. doboz, ikt. nélkül; uo. 2/b 5. doboz, 131/1908–1909; uo. 2/b 7. doboz, 66/1911–1912.

⁸³ Balassa 1913; Szögi 2007: 29.

Phonogramm-Archiv, a párizsi Musée de la Parole és a hamburgi Seminar für Kolonialsprachen célkitűzéseihöz.⁸⁴

A VKM-hez írt kérvény a gyakorlati haszon mellett a tudományos elemzés szükségességére hivatkozott:

„A laboratórium működése két irányú volna. Egyrészt grammofon felvételek útján össze kellene gyűjteni a ma élő keleti nyelveket, amennyiben hozzáférhetők. Ily módon lassanként az akadémia a ma élő keleti nyelvek gazdag múzeuma lenne. Az intézet másik feladata volna a magyar nyelv és a szomszédos keleti nyelvek tudományos elemzése. Foglalkozhatna végül az intézet a modern nyelvek tanításának módszerével is, amire annál inkább volna szükség, mert hiszen az akadémiából kikerülő ifjak gyakran jutnak az életben abba a helyzetbe, hogy egy új élő nyelvet kell meg tanulniuk, vagy másokat akarnak az élő nyelvre megtanítani.”

A Keleti Akadémia szoros együttműködésbe lépett a Császári Akadémia keretein belül működő bécsi Phonogramm-Archivval. A bécsi intézet hajlandó volt a készítendő fonográffelvételekre nézve csereviszonyba lépni a Keleti Akadémiával,⁸⁵ valamint az első fonográf készüléket is Bécsből szerezték be.⁸⁶ A VKM még 1913 novemberében engedélyezte „az intézet tanítási céljaira taneszközül kívánt” fonetikai laboratórium berendezését, a szükséges költségeket pedig a felvételi díjakból fedezték.⁸⁷ Balassa tudományos működését szintén nagyban segítette a fonetikai laboratórium a háború alatt. *A Keleti Kereskedelmi Akadémia Fonetikai Laboratóriumának közleményei* című sorozatban (amiből mindössze egy kötet jelent meg) közölte Balassa a *Beszéd gégefő nélkül* című tanulmányát, amely a fonetikai laboratóriumban tett megfigyeléseken alapult, továbbá a *Keleti Szemle* hasábjain publikálta a kenyérmezei fogolytáborban tett megfigyelések eredményeit is.⁸⁸

AZ UTAZÁSI ÖSZTÖNDÍJAK RENDSZERE ÉS A KERESKEDELMI MÚZEUM KRITIKÁJA

Az a stratégia, ami a VKM-mel kapcsolatban a tudományos kutatások javát szolgálta, a Kereskedelemügyi Minisztériummal szemben nem minden esetben vezetett sikerre. Az egyik példa az utazási ösztöndíjak rendszere. A végzett hallgatók számára kiírt utazási ösztöndíjak rendszerét a Kereskedelemügyi Minisztérium javaslatára és dotációjával létesítették 1895-ben.⁸⁹ Az ösztöndíj célja az volt, hogy

⁸⁴ *Értesítő* 1914: 49–52.

⁸⁵ BCEL 2/a 3. kötet, 1913. október 23; uo. 2/b 7. doboz, 296/1913–1914.

⁸⁶ Balassa 1916a.

⁸⁷ BCEL 2/b 7. doboz, 308/1913–1914.

⁸⁸ Balassa 1915, 1916a.

⁸⁹ Zsidi 1991.

a tanfolyam végzett hallgatóinak gyakorlati továbbképzése érdekében a kereskedelmi minisztérium támogatja valamely keleti kereskedelmi központban való alkalmazásukat. Az ösztöndíjat a végzett hallgatók egy évre kapták, kötelesek voltak az említett vidékek kereskedelmi viszonyait a hazai kivitel szempontjából behatóan tanulmányozni, és tapasztalataikat negyedévenként jelentésben megírni a minisztérium részére. A kiutazás előtt a Magyar Kereskedelmi Múzeum igazgatóságához osztották be őket gyakornoknak, hogy kellő útbaigazítást kapjanak, valamint kiutazásuk után kötelesek voltak egy nagyobb kereskedőházban alkalmazásba állni.⁹⁰ 1896 és 1906 között 25-en kaptak 1200 korona és 2400 korona közötti összeget a Balkán-félsziget, Kis-Ázsia és Egyiptom tanulmányozására.⁹¹ 1906-ban az addigi rendszer helyett a minisztérium létrehozta az „Erzsébet királyné ösztöndíj alapot”, és a Keleti Akadémia végzett hallgatói is ebből az alapból részesülhettek ösztöndíjban, azonban az elnevezésen túl az ösztöndíj egyik fontos feltétele is megváltozott. 1906-tól kezdve ugyanis kizárólag az nyerhette el az ösztöndíjat, aki legalább három évet dolgozott a gyakorlati kereskedelemben, és ismerte a kiküldetési ország nyelvét.

A tanulmányi ösztöndíjak kérdésének talán nem lenne helye egy olyan tanulmányban, amely a Keleti Akadémia tudományos szerepét vizsgálja, azonban az 1906-os átalakítás nem előzmények nélkül történt, és egyben egyike a ritka eseteknek, amikor a Keleti Akadémia nem tudta megvédeni az érdekeit egyik konkurensével szemben. A Magyar Kereskedelmi Múzeum (MKM) már 1899-ben a Keleti Kereskedelmi Tanfolyam átalakítása kapcsán „annektálni” szerette volna a Keleti Akadémia elődjét, ez azonban nem sikerült, nagyrészt az akadémia ellenállásának köszönhetően. Az MKM javaslata szerint a két intézmény egyesülése után az akadémia lett volna az elméleti képzést célzó intézet, az MKM pedig a gyakorlati kereskedelem érdekeit szolgáló szervezet.⁹² A tanulmányi ösztöndíjjal kapcsolatos vita is elmélet és gyakorlat helyéről szólt, mégpedig a végzett hallgatók által küldött jelentésekben.

A probléma konkrétan Bayberger Imre romániai kiküldetése kapcsán merült fel, mivel az MKM meglehetősen negatív véleményt küldött Bayberger jelentéséről a Kereskedelemügyi Minisztériumba. A múzeum szerint a jelentés nem mond új dolgokat, mert az nem derül ki belőle, hogy az üzleti életbe is beilleszkedett volna az ösztöndíjas, csak a román sajtót szemlélte. Mindez annak ellenére történt, hogy az MKM figyelmeztette az ösztöndíjasokat, hogy nem nagy terjedelmű általános jelentéseket szeretnének, hanem olyan értesítéseket, amelyek a hazai üzleti világot érdekelhetik. A probléma tehát a jelentések gyakorlati használhatatlansága, az, hogy „az ösztöndíjasok aktuális értékű üzleti értesítéseket nem juttattak” az MKM-be.⁹³ Mindennek oka abban keresendő, hogy a végzett hallgatóknak nem volt gyakorlati tapasztalatuk, a hazai ipart pedig

⁹⁰ BCEL 1/a 1. doboz, 42671/1898.

⁹¹ Zsidi 1991: 80–82.

⁹² BCEL 1/a 1. doboz, 443/1897–1898.

⁹³ BCEL 2/b 2. doboz, 78/1903.

nem ismerték. A külföldi cégek is hangoztatták, hogy külföldi piacokra inkább „tapasztalt kereskedőt kellene küldeni”.

A Keleti Akadémia természetesen visszautasította a kritikákat egy, a Kereskedelemügyi Minisztériumba küldött feliratban. Egyrészt „közvetlenül értékesíthető értesítések beküldésére” nem is kötelezhetik az ösztöndíjasokat, mert ezt maga a szabályzat zárja ki. Alkalmazva lévén egy nagy kereskedelmi házban az ösztöndíjas nem tud más kereskedelmi házaktól értesüléseket szerezni, az ott szerzett információk pedig a kereskedelmi ház üzleti titkát képezik. Másrészt a hírszolgálat nem lehet az ösztöndíjas feladata, mert az erre a célra szervezett apparátus dolga, az ösztöndíjas pedig a kedvezményt saját kiképzésére kell fordítsa, és jelentéseivel pusztán erről kell tanúbizonyságot tennie.⁹⁴ Az ügy további kimenetele az MKM sikerét hozta. 1905-től már kétszer két hónap gyakorlatot kellett teljesíteniük az ösztöndíjasoknak az MKM igazgatóságánál és a magyar kereskedelmi részvénytársaság kiviteli osztályánál.⁹⁵ Pont ettől a jobbra kezelési és alsóbb rendű irodai munkától szerette volna megkímélni az akadémia a végzett hallgatókat, az MKM viszont ezáltal olcsó (ingyen) munkaerőhöz jutott. A történet az ösztöndíjrendszer már említett 1906-os átalakulásával zárult, amely a meglévő gyakorlati tapasztalatot előfeltételként szabta meg, valamint elvette az akadémia jogát az ösztöndíjak megajánlására. Ezentúl az akadémiának nem volt beleszólása abba, hogy melyik végzett hallgató kapja az ösztöndíjat. Az ösztöndíjjal kapcsolatos iratok ennek megfelelően 1906 után megritkultak az akadémia irattárában és a végzett hallgatók jelentéseit sem gyűjtötték már.

* * *

A tanulmányi ösztöndíjak esetében a „gyakorlati élet” érdekei érvényesültek, de általánosságban elmondható, hogy a Keleti Kereskedelmi Akadémia erőfeszítései sikeresen ellensúlyozták az intézménnyel szemben támasztott politikai-gazdasági elvárásokat, és a VKM hathatós segítségével az intézmény képes volt megőrizni tudományos autonómiáját. Ritka az olyan kezdeményezés a KKA részéről, amelyet a VKM nem támogatott volna elvben és egyúttal financiálisan is. Fontos hangsúlyozni a gyakorlatorientáltság és a tudományos igény folytonos keveredését, amit jól illusztrál az egyik utazási ösztöndíjas levele Kúnos Ignácnak. Habár az utazási ösztöndíjjal a magyar export lehetőségeit kellett felmérnie, az alábbi tájékoztatást küldte az intézet igazgatójának: „trapezunti ismerősömtől ezidáig semmiféle láztörök népköltészeti terméket nem kaptam, s így csakis az általam annak idején összegyűjtött khorondalokat küldhetem be”.⁹⁶ Nyilvánvaló, hogy ez a levél Kúnos Ignácnak mint nyelvésznek és folkloristának szólt, és nem köthető az intézmény által képviselt és az utazási ösztöndíj céljának tekinthető gazdasági imperializmus gondolatához. Kúnos Ignác tudományos tevékenységét teljes egészében az akadémiai pozíciója tette lehetővé, anélkül nem lehetett volna

⁹⁴ BCEL 2/b 2. doboz, 78/1903.

⁹⁵ BCEL 2/b 3. doboz, 42982/1905.

⁹⁶ BCEL 2/b 2. doboz, 61/1902.

aktív részese a nemzetközi orientalista tudományos közösségnek, nem folytathatótt volna néprajzi kutatásokat a Nagy Háború idején, és nem válhatott volna korának kiemelkedő turkológusává, ezt a státust fenntartva a világháborút követően is. Kúnos Ignác életútja olyannyira összefonódott a Keleti Akadémiával, hogy 1910-et követően egy évtizeden keresztül az iskola épületében volt a szolgálati lakása, gyakran személyesen ellenőrizte a gyűjtemény és a laboratórium állapotát. A Keleti Múzeum és a Fonetikai Laboratórium tevékenysége szintén a tudományos érdeklődés primátusát bizonyítja a „gyakorlati” és ideológiai elvárásokkal szemben. Habár mind a két intézmény hivatalosan (például a VKM felé való kommunikációban) gyakorlati célokat szolgált, valós működésük a tudományos logikát követte (például a múzeum berendezése vagy Balassa publikációi). Ide tartozik továbbá Kúnos kutatása és néprajzi gyűjtése a Cheb melletti fogolytáborban, amely a keleti kultúrát szintén önmagában vett értékéért kutatja. A Keleti Kereskedelmi Akadémia esete tehát megmutatja, miként lehetséges egy állami szerv (esetünkben a VKM) segítségével a 19. és 20. század fordulóján keleti tárgyú kutatásokat folytatni anélkül, hogy az orientalisztika Said által megfogalmazott ideológiai csapdájába esnének a kérdéses Kelet-kutatók. A kutatások tudományos értékét pedig alátámasztja időtállóságuk.

FORRÁSOK

Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára (BCEL)

1. Budapesti Kereskedelmi Akadémia, Keleti Kereskedelmi Tanfolyam iratai, 1891–1899.

1/a Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1892–1899.

1/b Igazgatósági iratok, 1892–1899.

2. Keleti Kereskedelmi Akadémia, 1899–1920.

2/a Tanácsülési jegyzőkönyvek, 1899–1918.

2/b Igazgatói hivatal iratai, 1900–1920.

2/e Vegyes nyilvántartások, 1900–1920.

Balassa József 1913: A Keleti Kereskedelmi Akadémia fonetikai laboratóriuma. *Magyar Nyelvőr* (42.) 9. 478–479.

Balassa József 1915: A votják nyelv néhány hangjáról. *Keleti Szemle* (16.) 1–3. 101–104.

Balassa József 1916a: A bécsi Phonogramm-Archiv felvételei. *Magyar Nyelvőr* (45.) 9–10. 414–415.

Balassa József 1916b: *Beszéd gégefő nélkül*. Franklin nyomda, Budapest.

Fuhrmann Ferenc 1898: Szakképzés a kiviteli kereskedelem fejlesztése érdekében. *A Keleti Kereskedelmi Akadémia értesítője* 1897–1898. 3–7.

Kúnos Ignác 1897: A keleti nyelvek kereskedelmi fontossága. *A Keleti Kereskedelmi Akadémia értesítője* 1896–1897. 3–7.

- Kúnos Ignác 1909: Kereskedelmi szakoktatásunk és Új-Törökország. *Kereskedelmi Szakoktatás* (18.) 1908–1909. 91–98.
- Kúnos Ignác 1916a: Tatár foglyok táborában. *Budapesti Szemle* (165.) 470. 209–227.
- Kúnos Ignác 1916b: Néhány szó az intézetünkről. In: *Bulgária és Törökország gazdasági és jogi viszonyai*. Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság, Budapest, V–XII.
- Kúnos Ignác 1918: Tatárfoglyaink táborában. *Magyar Figyelő* (8.) 1. 140–153.
- Rákosi Mátyás 2002: *Visszaemlékezések*. I–II. Napvilág, Budapest.
- Rakovszky István 1893: *A Magyar Korona országainak állami zárszámadása az 1892. évre*. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest.
- Strausz Adolf 1881: *Bosnyák föld és népe. Bosznia története és néprajzi leírása*. Tettey Nándor és társa, Budapest.
- Strausz Adolf 1883: *Bosznia és Hercegovina politikai, közgazdasági és földrajzi leírása*. Athenaeum r. társulat kiadása, Budapest.
- Strausz Adolf 1893: Tanulmányút Boszniába. In *A Keleti Kereskedelmi Akadémia értesítője* 1893. 3–22.
- Strausz Adolf 1905: *Törökország (ázsiai rész). Gazdasági tanulmány*. Lampel R. könyvkereskedése, Budapest.
- Strausz Adolf 1913: *Az új Balkán félsziget és a török birodalom: politikai, gazdasági tanulmány*. Kilián, Budapest.
- Strausz Adolf 1929: *A római ghetto: a római zsidó hitközség 2300 esztendő története*. Kunossy nyomda, Budapest.

Budapesti Szemle, 1916.

Értesítő: A Keleti Kereskedelmi Akadémia értesítője, 1891–1918.

Földrajzi Közlemények, 1885–1886.

Kereskedelmi Közlemények, 1891.

Kereskedelmi Szakoktatás, 1905–1909.

Keleti Szemle, 1912–1915.

Magyar Figyelő, 1916.

Magyar Nyelvőr, 1913–1916.

Pester Lloyd, 1906.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2016: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa, Budapest.
- Baski Imre 2019: Folklor szövegből szótár. Kérdések és megoldások Kúnos Ignác tatár gyűjtésének közzététele kapcsán. *Keletkutató* ösz. 97–121.
- Csaplár-Degovics Krisztián 2017: Az első magyar–albán szótár születése. *Világtörténet* (39.) 3. 467–480.
- Csorba György – Fodor Gábor 2018: Mosony Lipót – Történeti kutatás és magyar kultúrpolitika Konstantinápolyban. 1914–1916. *Századok* (152.) 2. 317–350.
- Demeter Gábor 2018a: „A modernizációtól a kolonizációs törekvésekig.” *Századok* (152.) 2. 285–316.

- Demeter Gábor 2018b: *A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai*. Institut za Istoricheski Izsledvane–MTA BTK Történettudományi Intézet, Sofia–Budapest.
- Feichtinger, Johannes 2014: Komplexer k.u.k. Orientalismus: Akteure, Institutionen, Diskurse im 19. und 20. Jahrhundert in Österreich. In: Born, Robert – Lemmen, Sarah (Hgg.): *Orientalismen in Ostmitteleuropa, Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Transcript, Bielefeld, 31–63.
- Gerelyes Ibolya 2014: The Development of Hungarian Turcology in the Long Nineteenth Century. In: Born, Robert – Lemmen, Sarah (Hgg.): *Orientalismen in Ostmitteleuropa, Diskurse, Akteure und Disziplinen*. Transcript, Bielefeld, 87–104.
- Gingrich, Andre 2006: Kulturgeschichte, Wissenschaft und Orientalismus. Zur Diskussion des 'frontier orientalism' in der Spätzeit der k.u.k. Monarchie. In: Feichtinger, Johannes et al. (Hgg.): *Schauplatz Kultur – Zentraleuropa: Transdisziplinäre Annäherungen*. Studien, Innsbruck, 279–288.
- Gingrich, Andre 2013: The Nearby Frontier: Structural Analyses of Myths of Orientalism. *Diogenes* (60.) 2. 60–66.
- Heiss, Johann – Feichtinger, Johannes 2013: Distant Neighbors: Uses of Orientalism in the Late Nineteenth-Century Austro-Hungarian Empire. In: Hodkinson, James – Walker, John – Mazumdar, Shaswati – Feichtinger, Johannes (eds): *Deploying Orientalism in Culture and History: From Germany to Central and Eastern Europe*. Camden House, New York, 148–165.
- Johler, Reinhard – Marchetti, Gina – Scheer, Monique (eds) 2010: *Doing Anthropology in Wartime and War Zones. World War I and the Cultural Sciences in Europe*. Transcript, Bielefeld.
- Kakuk Zsuzsa 1980: *Kasantatarische Volkslieder / auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos*. MTA, Budapest.
- Kakuk Zsuzsa 1989: *Kasantatarische Volksmärchen / auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos*. MTA, Budapest.
- Köves Margit 2013: Modes of Orientalism in Hungarian Letters and Learning of the Nineteenth Centuries. In: Hodkinson, James – Walker, John – Mazumdar, Shaswati – Feichtinger, Johannes (eds): *Deploying Orientalism in Culture and History: From Germany to Central and Eastern Europe*. Camden House, New York, 166–189.
- Peykovska, Penka 2001: Hungarian-Bulgarian Scholarly Relations in Humanities at the End of the Nineteenth Century. In: Glatz, Ferenc (Hg.): *Hin zu neuen Zielen. 2000*. Europa Institut Budapest, Budapest, 301–309.
- Reynolds-Cordileone, Diana 2015: Displaying Bosnia: Imperialism, Orientalism, and Exhibitionary Cultures in Vienna and Beyond: 1878–1914. *Austrian History Yearbook* (46.) 29–50.
- Richardson, Michael 1990: Enough Said: Reflections on Orientalism. *Anthropology Today* (6.) 4. 16–19.
- Róbert Péter 1995: Strausz Adolf, a Balkán tudósa. *Múlt és Jövő* (6.) 1–2. 98–102.
- Romsics Ignác 2002: „A magyar birodalmi gondolat.” In: Gombár Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Nem élhetek birodalom nélkül*. Helikon–Korridor, Budapest, 41–81.
- Said, Edward 2000: *Orientalizmus*. Európa, Budapest.

- Seres István 2003: Csora Batir: Egy nogáj hőseposz Kúnos Ignác gyűjtéseiben. In: Csirkés Ferenc Péter et al. (szerk.): *Függőkert: orientalisztikai tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 174–242.
- Szögi László 2007: A Keleti Kereskedelmi Tanfolyam és a Keleti Kereskedelmi Akadémia története 1891–1920. In: Szögi László – Zsidi Vilmos (szerk.): *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből. 1891–1920*. Corvinus, Budapest, 15–34.
- Szögi László – Zsidi Vilmos (szerk.) 2007: *Dokumentumok a Keleti Kereskedelmi Akadémia történetéből. 1891–1920*. Corvinus, Budapest.
- Toru, Senga 1999: Strausz Adolf japán kapcsolataihoz az I. világháború előtt. *Századok* (133.) 5. 1011–1026.
- Zsidi Vilmos 1991: Magyar ösztöndíjasok és volt kereskedelmi főiskolai hallgatók keleten. In: Kiss József Mihály (szerk.): *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*. ELTE, Budapest, 71–103.